

NÉMETH G. BÉLA

RIEDL FRIGYES

SZÜLETÉSÉNEK 100. ÉVFORDULÓJÁRA

I. AZ ARANY-ESSZÉ

1. Az esszé Riedlmél: az egyeztetés műfaja

Egy irodalmi siker kulcsát keressük a következő tanulmányban. Riedl Arany-könyvének sikeréét. Sikeres könyv volt ez; egyik legsikeresebb munka a magyar literatúrában. Hét kiadást ért meg eddig, s mindannyiszor önként és önállóan jelentették meg. Nem a Hivatal unszolására, nem a Rang előjogán s nem is valamely sorozat feltöltése, teljessége kedvéért. Csak Beöthy *Kistükörjét* bocsátották nála többször közre; de az lényegében már tankönyvnek, tanári segédkönyvnek számított.

Sikerének kulcsát műfaja nyújtja. Műfajának létrejöttében viszont nemcsak egy messzesugárzó egyéniség és egy ellentmondásaival jellegzetes szemlélet, hanem egy nehezen megragadható korszak és egy bizonytalan arculatú réteg is oly erős körvonalakkal mutatja meg magát, mint a szakasz szépirodalmi művei közül is kevésben. Könyve az esszé magyar változatának egyik fő megtestesítője; ő maga pedig a századvég tudományosságának egyik vezérképviselője, a magyar értelmiségi polgárság egyik alaprétégének szószólója. Azénak, amely beilleszkedett a dzsentri rendezte rendbe, de ösztönös kifejezését adta feltörő rossz közérzetének — főleg megnyilatkozásainak *módjában*. Tüzetes vizsgálatára mindez magában is elég ok. De fokozza mindezt a mű különleges tárgyi érdeke: a magyar irodalomtörténet egyik központi témacsoportjának fölfogását határozta meg a közönség körében hosszú időre, s befolyásolja máig.

Az irodalmi siker fölötte összetett kérdés. Vizsgálatába az irodalom szociológusa, pszichológusa, műfaj történésze, stílus-kutatója, tudományhistorikusa (stb.) egyaránt érdekelt. Az

irodalomtörténésznek, persze, magának kell mind e feladatokat vállalnia; mestersége eleve magába foglalja őket. Egzakt, *viszonylag* egzakt irodalomszociológiai feleletet, természetesen, csak megfelelő kutató apparátus birtokában nyújthatnánk. Ennek hiányában föltételezésekkel kell beérnünk; olyan föltételezésekkel, miket az elmondandók logikája valószínűsíthet.

Az esszé *Retorikájában* így határozta meg Riedl: „Ha az értekezés nagyobb közönségnek szól, anélkül hogy új kutatásokon alapulna, ha tehát csak a feldolgozás és a megvilágítás új benne, esszének mondjuk.” Előbb azonban már megjegyezte: „Az utókorra az értekező prózának csak ama művei maradnak, melyek nemcsak tartalmukkal, hanem nyelvbéli előadásukkal is kitűnnek. A csupán tartalmilag kiváló értekező mű eredményeit átveszi ugyan a tudomány, de a művet magát az utókor nem olvassa.” Még előbb pedig azt mondta: az esszé „nem múló jelenségeket jegyez föl, hanem örök igazságokat tárgyal”. (1897⁵; 51–52)

Definícióját, elmondhatjuk, a maga törekvéseiből is lezűrhettc. Kitérőzt követelményeinek azonban csak részben felelt meg: a megvilágítás csak részben az övé. A földolgozás viszont egészen sajátja. Széthúzó, diffúz erők jelenlétéről tanúskodik ez eleve. S csakugyan: emlékbeszédében már Horváth János utalt arra, hogy Riedl könyvének nincs valódi gondolati összetartása. Széthúzó erőit s ezek gócait azonban nem jelölte meg. Elfedőikről pedig csak annyit mondott, retorikai természetűek azok.

Riedl könyve kettős szemléletű könyv; széthúzó erői két pontra redukálhatók. Az eszközök pedig, amelyek egység-hiányát elfödik, nem általában retorikaiak, hanem az esszé műfaja által kínáltak és megengedettek. Az esszé Riedl kezében az egyeztetés, az ötvözés eszközéül szolgált. Oly eszmék és magatartások egyeztetésének eszközéül, melyek csak az esszé személyességének, alanyiségának, szépirodalmiasságának, főleg lírizmusának kohójában nyerhettek ötvözést. A szorosabban vett tudományos tanulmány logikai s érvelési követelményeit nem állták volna ki. Esszé, logika és érvelés, persze, jól összefér,

s nem is nélkülözheti egymást. Az esszé érvelési módja azonban nem követeli meg a formális logika valamely alakzatának teljes lépcsősorát. Megtűri, sőt, meg is kívánja a szépirodalom, főleg a líra logikájának kihagyásos, utalásos, szabad társítású eljárás módját, hol a nyelvi fölfokozottság csillagtávokat hidalhat át, s kinyilvánító kijelentéseknek szerezhet axiómaszerű hitelt. Riedl is a maga esszéváltozatát a szépirodalmiasság mértékének és minőségének egyéni megválasztásával formálta meg. Líraisága több is, kevesebb is a szokásosnál; látszatra kevesebb, a valóságban azonban jóval több és más. Líraisága vallomás-elemét axiomaticus színezet, tételkijelentő modor fedi és védi. Szépirodalmiasságának minőségét, ötvöző anyagát pedig a magyar 19. század egyik legjellemzőbb műfaja, az életkép kölcsönzi.

2. Szemléletének első góca: Gyulai öröksége

Kettős szemléletének egyik góca Gyulainak ama sokszor kifejtett nézetében jelölhető ki, amely szerint a magyar ember egyéniségének legteljesebb kifejezője Arany János. Mégpedig eszményi egyéniségének, eszményi típusának. Ezzel azonban Arany egyik magyar költőből a rang szerinti első magyar költővé lépett elő. Akárcsak Gyulainál. A művészet legfőbb feladata ugyanis a nemzeti embereszményt megtalálni és megrajzolni. Gyulai a herderi örökségből vette ezt a célt és követelményt; részint a maga tanultsága révén, részint Arany és Kemény, Erdélyi és Salamon meg a századközép európai közszellemének közvetítésével. Riedl hozzátette ehhez az alapozáshoz Taine-ét; a költő egyes hőseinek is, nemzetének is alap tulajdonságát, faculté maitresse-ét fejezi ki — kell hogy kifejezze. Taine nézetei azonban mindenkor alá vannak rendelve könyvében Gyulai eszményállítási követelményének. „Arany — így szól Riedl — a költészet leglényegesebb problémájáról, az eszményítésről világosít fel bennünket.” „Ha valamely költő jellemeit elemezzük — így folytatta másutt —, a legfontosabb,

hogyan eszményíti őket?” S azért tartozik Arany a legnagyobb eszményítő és jellemzők, azaz a legnagyobb írók sorába, mert „ő nem keres idegen fajsajátságokat, hogy ezekkel eszményítse hőseit, hanem sajátlagos fajsajátságaikat emeli költői szférába” (60, 108–109).

Ritka dolog, hogy egy oly nagy tehetségű s kiváló tanultságú értekező, mint Riedl, ilyen maradéktalanul alávesse magát egy másik kritikai gondolkodó felfogásának. Mert Riedl Gyulai-nak nemcsak általános irodalmi célkijelölését vette át; a nemzeti eszményállítást kívánalmának tartalma is egészen azonos nála Gyulaiéval. A magyar nemzeti embereszményt mindkettejük szerint Deák közelítette meg leginkább a történeti szerepvivők közül. Arany ezt az embereszményt rajzolja alakjaiban, ezt fejezi ki lírai helyzetei által akár „a török hódoltság korabeli gentryről”, akár „a nép névtelen egyszerű fiáról” beszél.

Ez az embereszmény voltaképp a századközép, a forradalom utáni évtized polgárosító nemzeti liberalizmusának általános emberideálja. De abban a változatban immár, amelyet a 60-as, 70-es évek formáltak ki s kritikai írásaiban Gyulai fogalmazott meg leghatásosabban. Kiválóan értelmes, a passzivitásig józan, racionális és tapasztalati emberfajta ez. Erkölcsisége a fajszeretet, a hazaszeretet, a nemzetfönntartás érvényesítésében összpontosul. Indulatos, de indulatát nem képzelgések, hanem motivált érzelmi föllobbanások hevítik. Utópiák és szellemi rajongások távol állnak tőle. Bölcsöleteknek, történetmagyarázó elméleteknek mindenkor elébe helyezte a nemzet védelmének gyakorlatát. Par excellence epikus alkat: józansága s amaz igénye tesz ki azzá, mely a múlt folytonosságának megtartására irányul.

Arany azonban, hangoztatja, folyvást Riedl, nemcsak hőseiben, hanem a maga személyében is éppúgy eszményi megtestesítője e fajnak, mint Deák.

„Nála a képzelet játékában is mindig az ész az úr. Míg Petőfit véralkátának tüze, izgatott fantáziája retorikai lendülete és forradalmi radikalizmusa inkább Kossuthhoz teszi hasonlóvá, Arany művészi öntudatossága és nemes mérséklete, eszközeinek egyszerűsége a ki-

egyező és alkotó Deákhhoz talál. Az előbbinek exaltációja inkább a szláv fajra emlékeztet bennünket . . . ellenben Deáknak meg Arany-
nak realitás-érzéke a józanságnak és a mégis emelkedett fantáziának
egyensúlya a legmagyarabb sajátságokból való.” (27)

Ez az erkölcsi, lélektani, politikai elemek keverékéből föl-
épített nemzeti jellemkép, bármennyire igyekeztek is megal-
kotói „a bölcsélet ködváraitól” megőrizni, határozott történet-
felfogáson, ha tetszik, történetfilozófián nyugodott; a polgáro-
sító nemesi liberalizmus történetfelfogásán. Ez a történetfö-
fogás olyan következtetéseket rejtett méhében, melyeknek ki-
mondásától Gyulait a 48 táján, a nagy nemzedék körében
magába szívott demokratizmusa még megővta, de utódait
már nem. Beöthyt szoktuk vádpadra ültetni „a falusi Magyar-
ország”, „a földművelő Magyarország” eszményé magasz-
tosítása miatt. Beöthy rá is szolgált e vádra alaposan. De a
patriarchális falusi embernek (vélt) paraszti, földművelői
(azaz a birtokosi hierarchiába beilleszkedő) jellemét a nem-
zeti jellem megtestesüléseként már egy egész értelmiségi nem-
zedék magasztalta, Beöthyvel együtt — s nem Beöthy után
és nyomában. Mégpedig javarészt a polgárságból indult értel-
miségick. A történetkutatónak szinte derülni volna kedve,
látva, mint dicsőítik versengve ezek a Frigyesek, Gusztávok,
Henrikck, Vilmosok és Keresztélyek, akik városban, polgári
környezetben és műveltségben nőttek föl, a patriarchális falusi
népjellemen „nemzetünk igazi jellemét”. Arany is, Riedl
szerint, egyszerre volt eszményi jelképalkaja a magyar ember-
nek és a falusi embernek. „Midőn Aranyt fejedelmi ünnepléssel
kísérik utolsó nyugalomra, voltaképp egyszerű magyar falusi
embert temetnek”, — így zárta s összegezte döntő első feje-
zetét, melynek a többiek jórészt csak variációi.

Riedl könyve a 80-as évtized közepén készült, s 1887-ben
jelent meg. Szerzője harmincesztendős volt ekkor. Egyik
kitűnő tagja annak az *első* tudós nemzedéknek, melyet már a
67 után megszervezett közművelődés nevelt föl. S egyik ki-
tűnő tagja annak a *polgári* tudós nemzedéknek, amely 75 után

alávetette magát a jól prosperáló birtokosi rend nemzet-, közösség-, és történelemeszményének. A hetvenes évek polgári értelmiségi nemzedéke, Toldy István és Keleti Károly nemzedéke még elhatárolta magát ettől az eszménytől, legalábbis az évtized elején.

Riedl könyvének ez azonban csak az egyik góca. Egyetlen munkájában sem volt ő azonos Beöthyvel. De elsősorban nem az különböztette meg őket, hogy Riedl „a falusi ember” ideáltípusává nyilvánított Aranyt nem állította szembe a várossal. Bármilyen fontos volt is e különbség, csak következmény volt, következménye általános szellemi, lelki magatartásának.

3. Szemléletének második góca: „a század pesszimizmusa”

Könyvének második góciát, ha gondolkodásától nem állt volna oly távol a bölcséleti szellem, az embert és a létet egyetemesen értelmezőnek mondhatnánk; ontológiainak és antropológiainak. Könyve olyan könyv, melynek megírására — legalább ifjú esztendeiben — rendszeren mindenki készül, aki nem pusztá kenyerkeresetből forgatja tollát. Könyv, melyhez szerzőjének minden más munkája csak előkészület. A könyv, a biblosz. Szerzőjének embereszménye és létmegítélése éppúgy belé van foglalva, mint értékrendszere és élethangulata. Riedlnél főleg ez utóbbi: könyvének alanyi fogantatása szinte kiáltóan, szinte kihívóan élethangulati.

Élethangulatát pedig az a mondata összegzi legmegfoghatóbban, amely szerint „a 19. század legnagyobb bölcsésze Schopenhauer”, a század maga pedig a legpesszimiztább valamennyi lepergett társa között. S Aranyinak a korszak általános-emberi élményeiben való osztozása, általános korszerűsége is éppen abban áll, hogy az ő élményvilága is ezt a pesszimizmust hordja méhében.

Schopenhauer bölcselete mélyen ellentétes azzal a világszemlélettel, melyen a Gyulaitól átvállalt nemzeti embereszmény nyugodott. A történelem e világszemlélet értelmében

olyan folyamatos haladás, amely a nemzeti embereszmény kibontakoztatásában valósul meg. A Gondviselés bölcsessége ölt benne testet. Mérsékelt reformeri, mérsékelt konzervatív liberális történetfogalom ez, amelyben azonban a fejlődés okvetlenül haladást is jelent az összesség számára. Az erkölcsi magatartás mércéje tehát az, szolgálja-e az ember tevékenyen ezt a haladást, még ha pusztán figyelő alkalmazkodásban merül is ki ez a szolgálat, ez a tevékenység. Közösségre, történelemre tekintő, az egyed célját, a közösség, a történelem iránti kötelességben kijelölő, teleologikus erkölcs ez. „Az élet Arany szerint, — visszhangozza Riedl hőisére alkalmazva a szemléletet — alkalom kötelességünk teljesítésére.” (55)

Schopenhauer szerint viszont fejlődésről, haladásról beszélni merő képtelenség; az emberi lét nyomorúsága más-más alakban, de mindig azonosan teljes. A történelem, amennyiben a változások sorát ennek nevezzük, nem több, mint egy őrült végzős álma. A lét értéknélküliségén semmi sem változtathat; legföljebb a művészi szemlélődés sztoicizmusa szibbaszthatja semlegessé tudatának kínjait. Az erkölcsiség egyetlen alapja a részvétel; parancsa pedig —, ha egyáltalán van parancsa — a szemlélődésig való eljutás és elsegítés. Ha erkölcs ez, nyilván az, pusztán az egyedre tekintő, csupán az egyed egy-egy időpillanatát számbavevő erkölcs.

Az az élthangulat, amely Schopenhauer kultuszával jelölhető, a korban nem volt Riedl egyedi sajátja. Reviczky évtizede ez a magyar irodalomban. S a korszak európai polgári közérzésének két fő lírai megnyilvánítója s költői befolyásolója számtalan szállal fűződött hozzá: Baudelaire a korszak elején, Nietzsche pedig a végén. Helytelen volna mégis életérzését közvetlenül a korszakéból, a nagy európai kortársakéból származtatni. S egyéni eredetét nyomozva, rétegének életérzéséhez is szolgáltatathatunk adalékokat. Vállalnunk kell azonban, hogy — néhány bekezdésre legalább — biografikus, érzelmi, sőt, érzelmes anyaggal dolgozunk.

4. Egy kitérő: néhány adalék Riedl élethangulatához és egyéniségéhez

Tanítványai rajongással szólnak róla máig. De többnyire már egy legendát szőnek tovább. Kevés magyar tanárt vett körül több tanítványi lelkesedés. Ha a tárgy szeretetének, fontossága hitének beoltása ismérve a jó nevelőnek, nagyobb magyar nevelő valóban kevés lehetett nála.

Tanítványainak emlékezései azonban többnyire túlságosan is egyneműnek és összhangosnak festik jellemét, melyben esztétikai lelkességen és humanizáló jóságon kívül alig van más.

Maradtak azonban dokumentumok, amelyek másnak, *másnak is* mutatják. Egyensúly nélküli kettős léleknek, aki gyermekien naiv lelkességből, szentferenci derűből, ember- és világszeretetből minduntalan nehéz melabúba váltott át. Ellenállhatatlanul vonzotta ilyenkor az öngyilkosság sötét varázsa. Följegyezték róla barátai körében, újságokból rendre kivágta a suicidiumok híreit, s újra meg újra fölkereste azt a lépcsőablakot, ahonnan esztendőnkön át elszántak sora vetette magát a mélybe.

S közvetlen emberi kapcsolataiban is erős kettősségek mutatkoztak. Sérült, sőt sértett lélekre vallók. Azt mondják, bálványozásig szerette anyját. Utolsó kívánsága mégis az volt, hogy ne anyja mellé, ne anyja családjának sírboltjába, hanem apja mellé tegyék le végső nyugalomra. Apja mellé, az iszákosságban elhullt, megvetett ember mellé, akit anyjának családja temetkezési helyére sem engedett be. Tizenhét éves volt, amidőn elvesztette apját; már sérthette hát az a tüntető hallgatás, mely apja emlékét rögtön körülzárta. Anyja ugyan szerette férjét, de a szlovákságból a németségen át a magyarságba átlépő Szumrák család friss úriságának öntudata nem viselhette el a bélyeges ember emlékét. S ez az öntudat, láthatólag, anyjában is ott munkált. Egy német levelében például arra kérte unokatestvérét, készíttetné el a Szumrákok családfáját, mint az nemesi familiáknál szokás.

A fiatal Riedlnek azonban apja írásait forgatva, tapasztalnia kellett, hogy apját nemcsak a család részéről, s nem is csak az alkohol miatt övezi hallgatás. Az alkohol is, az ellenszenv is következmény volt inkább, mint ok. Hogy az önkényuralom Thun-féle minisztériuma helyezte állásba apját, s vitte ügyét buzgón előre, az kevésbé esett a latba, mint az, hogy kínos összeütközések sorakoztak útján a magyar szellemi élet elismert vezetőivel. Gyulait odáig ragadta ingerültsége, hogy kíméletlen célzást tett a pesti egyetem germanista professzorának jövevény és Bécsből pártfogolt voltára. Arany pedig szinte nyersen utasította vissza a lehetőséget, hogy olyannal vitázzék a magyar grammatika kérdéséről, aki csak könyvből tanulta a magyar nyelvet.

De azt is érzékelnie kellett apja munkáiból a fiatal egyetemistának, hogy a korszak egyik legerősebb, legkorszerűbb gondolkodású tudóseyéniségével áll szemben, aki félreszorított helyzetében is az addigi legjobb hazai nyelvtankönyvet alkotta meg, s oly kritikai programot hirdetett meg, amely sok pontján demokratikusabb és időszzerűbb volt, mint a vezető irodalmi csoporté. S hogy valóban érzékelt mindezt, mutatja, hogy élete végéig visszatérnek szorosabban vett tudományos és művelődési cikkeiben apja vezéreszméi.

S anyagi viszonyai is csupa feszültséget és kettősséget szültek. Anyja özvegyi nyugdíjából ugyan jól megélték, de külföldi utazásait és szemesztereit anyja családja fedezte s az az ösztöndíj, amelyet az öreg Toldyra és Gregussra hivatkozással Gyulainál anyja instanciázott ki. Kettősségeihez bizonytalanság, határozatlanság társult. A kíméletlen szavú, de élesszemű Heinrich Gusztáv, aki ifjú éveiben tanára volt, bizonytalansága, határozatlansága meg túlzott érzelmisége miatt alkalmatlannak vélte tudósi pályára. S még egyetemi kinevezését is váltig ellemezte. Mondják, félt egyedül maradni Riedl; a beszédhez, a beszélgetéshez, mint létformához szorongva ragaszkodott; egyik ismerőse szerint, munkái száma azért is lehet oly csekély, mert a kutatáshoz, s a kidolgozáshoz való egyedüllétet nem bírta elviselni. Bizonytalansága és határozatlansága társadalmi von-

zódásaira is rányomta bélyegét. Bár előadásiból, főleg művelődéstörténeti részeiből minduntalan kihangzott apjának erős polgáröntudata, gyermekes büszkeséggel nyugtázta feltűnő hasonlóságát az ifjabb Andrássyval, s meghívását is rejtetlen örömmel vette, hogy művészeti előadásokat tartson s beszélgetéseket irányítson főrangú társasági körében.

És ezeket az adalékokat, amelyek bizonytalanságait, kettősségeit tanúsítják, sokáig lehetne tovább sorolni. Elgondolkodtató például, az a följegyzés, amely szerint, mint az öngyilkosságok formáit, a megaláztatások megtorlásának fajtáit is éppoly szorgosan gyűjtötte és osztályozta. S mit véljünk kicsit papos, kicsit szalonias, de mindenképpen kórtünetes agglegénységéről, melynek ellensúlyozására hagyta, hogy lakását tanítványai valósággal megszállják, s egy felsőfokú önképzőkör érmelyes lelkesedésének lázában tartásák.

Az ilyen adalékokat azonban sokkal inkább a regényíró és a pszichológus tiszte kombinálni és megszólaltatni, mintsem a tanulmányszerzőé. Célunkhoz a kortársi cínlékekből elegendő azt a tényt rögzíteni, hogy bőven megvoltak azok a mozzanatok hősi életében és egyéniségében, amelyeken át a maga egyéni útján is eljuthatott a kornak ahhoz az életérzéséhez, amelyet Schopenhauer kultuszával jelölhetünk. Ezeknek a mozzanatoknak önmagukban, persze, nem kellett szükség-szerűen ehhez az életérzéshez elvinniök. Ezeket a mozzanatok a rétegére, az évtizedére jellemző történeti-lelki atmoszférára változtatta át s kristályosította ki életérzésének okaivá és bizonyítékáivá.

5. Pesszimizmus és pozitívizmus

Ez az életérzés, természetesen, csak védjegyét találta meg Schopenhauer nevében. Más körülmények hozták létre mint a frankfurti pesszimizmáét s mások voltak tartalmái is. Annak az európai értelmiségnek életérzése volt ez, amely elszakadni se tudott a szabadelvű polgárságtól s mégis szemben állt vele.

Ez a polgárság, mely 48 és 71 után egészen hátat fordított mindenféle forradalmiságnak és radikalizmusnak, a pozitivizmusban újraformálta liberalizmusát, evolucionizmusát. Ez az értelmiség viszolygó döbbenettel ismerte föl ennek az újraformált eszmevilágnak embertelen konklúzióit és mérhetetlen laposságát. Különösen az rendítette meg, hogy a történelem, a haladás eszméje a bonyolultan szervezett, a technicizált életvitel, a Civilizáció szintjére bukott le. Olyan civilizációéra, mely a természeti létharc őserdei zúrzavarának és gépies meghatározottságának jégében alakul anélkül, hogy humanizálná az embert.

„Mi képtelenebb, mint a Haladás, mikor az ember, ahogy a mindennapi tények bizonyítják, mindig egyformán és ugyanúgy ember, azaz vad állapotban marad. Mit számítanak az erdőségek és a puszták veszedelmei a civilizáció mindennapi összeütközéseinek és megrázkódásaihoz képest? Akár a Körúton fonja be balekját, akár ismeretlen erdőkben ejti el zsákmányát, nem az örök ember, vagyis a legtökéletesebb állat-e az ember”,

— vettette ellen a pozitivisták evolúciós lelkesedésének Baudelaire (*Röppentyűk*, 14. sz.). Az ember kiszolgáltatottsága, tehetetlensége, személyiségalkotásának lehetetlensége áttörhetetlen természeti tényre merevedett. A lét olyan tenyészetté süllyedt le, amelynek egyedüli célja és értelme maga a tenyészés.

Ez az értelmiség nem tudott történeti, társadalmi, filozófiai eszmét ellene vetni a létharc ilyen fölfogásának. Sőt, a természettudomány, a lélektan, a szociológia új, pozitivisták módszerei fölfokozták benne e fölfogás reális voltának érzetét. S magát eleve a gyöngébb fél, a legyőzöttek oldalán tudta. Ne feledjük, Nietzsche is, a Schopenhauer-tanítvány a legyőzöttség tragikumának átélése nyomán és szorításában lendült át a hatalom akarásának hisztériájába. A művészet maradt az egyetlen terület, ahol a csupán természeti lényegűnek hirdetett világban a csupán természetin túlmutató, sajátos emberi értékek alkothatók. A művész azonban nem azért képes ily értékek teremtésére, mert erősebb a létharc többi küzdőjénél. Éppen fordítva: azért érzi ő leginkább a létharc rettenetét, a világ érték-

hiányát, mert ő a leggyengébb, a legvédtelenebb. Albatrosz a röhögő matrózok között.

Riedl osztozott a létharc okozta sokkban. Egykor, úgymond, a vallás kijelölte az értékeket. A vallás értékei iránt azonban a létharc meghatározó szerepének fölismerése nyomán kétkedő, közömbös lett az ember, s közömbös lett minden metafizika iránt.

„A francia forradalom nagy csalódásai, a nagyvárosi és a nyilvános élet izgalmi, a fokozódott szenzibilitás, a vallásos szellem hanyatlása, a létért való harcnak a civilizációval növekedő veszedelmek, régebbi kedves illúziók eloszlása a természettudomány haladásával, az emberiség láthatárának prózai tisztulása — mind e körülmények táplálták a kételkedést, az elégedetlenséget, a meghasonlást, mely szívünk legfenekeén [eleve] található.” Mindezek következtében jött létre az a 19. századra „jellemző tendencia, . . . az a világnézet, mely abban tetőzik, hogy a nemlét jobb a létnél” (64–65).

A művész érzi legjobban e helyzet bénító súlyát. Mert a művész, a költő a legérzékenyebb az emberek között. A költő legalapvetőbb ismérve, az esztétikai alkotás és befogadás előfeltétele az érzékenység. Így tehát a legérzékenyebb ember a legértékesebb ember is. De egyben a legszerencsétlenebb is. Ilyen Arany is; eleve a gyengébb félhez, eleve a legyőzöttekhez tartozó.

6. Védekezés és beilleszkedés

Riedl tehát két ideál képét rajzolta Arany egyéniségébe. Az egyik erkölcsi: a nemzeti Történelemben megtestesülő Gondviselés iránti föltétlen bizalmat érző kötelességteljesítő ember. „Mi az élet? . . . Az élet Arany szerint alkalom kötelességünk teljesítésére”. (55) A másik lélektani: a maximális érzékenységű ember, aki a lét eredendő nyomorúságát legmélyebben érzi át, de vele a művészi szemlélődés sztoicizmusát tudja szembeállítani. Nem ugyanannak az ideálnak erkölcsi és lélektani szempontú rajzairól van itt szó. Ebből a lélektanból és

léttanból nem következhet ez az erkölcsi ideál, s ez az erkölcsi ideál nem fér össze ezzel a lélektannal és létfelfogással. S nem fér össze a két ideál az esztétika síkján sem: mindkettőből másfajta művészetfelfogás következik. Az egyik eszményítést követel egy történeti célképzet jegyében, a másik kevés dolgot vetett meg inkább, mint ezt a fajta eszményítést, s mint a történeti célképzetet. A lét semmisségének beláttatását kívánta a művészettől.

Az egyik ideállal Riedl beilleszkedett a birtokosi osztály rendjébe és ideológiájába, a másikkal ellene mondott neki, s igyekezett fölébe kerülni azáltal, hogy saját életérzésében a legnagyobb mutatta magát rokonnak, azonosnak. Az első vállalás eredménye, a második az ellenállhatatlanul feltörő önkifejezés és önvédelemé. De a vállalás nem kevésbé őszinte, mint az önkifejezés. A vállalásra őt is az indíthatta, ami anyai osztályos társát: a magyar uralkodóosztály a létharc tételét a maga nacionalizmusához hasonította át, s a történelmet mint a nemzetek létharcának történetét fogta föl, melyben természeti-erkölcsi kötelessége mindenkinek résztvenni. Riedl újra meg újra hangoztatta ezt a kötelességet s voltaképp hőstérszességé s példájává tette. A másik ok pedig ezúttal is a 75 utáni prosperitás lehetett. Riedl könyvében ismét és ismét kifejezte elismerését a kiegyezés s a kiegyezéssel elindult fejlődés iránt. Rétegének viszonya a birtokosi uralkodó osztályhoz hasonló volt nyugati testvérének a tőkés polgársághoz való viszonyához: ideológiájában nem tudott tőle elszakadni, bár érzületében már eltávolodott tőle, s szemben annak önelégültségével csalódottnak és kiábrándultnak érezte magát. Érzületének eredetét a prosperitás láttán s a prosperitás ellenében társadalmiak helyett Riedl is egyedi, lélektani s egyetemes léttani okokra vezette vissza, mint Reviczky, mint Komjáthy, mint a többi Schopenhauer-rajongó, egészen Baudelaire- és Nietzsche-ig: az érzékeny, az értékes ember mindig szerencsétlen; a lét megmennél jobban megismerjük, annál inkább eszményi értékek nélkülinek, csupán természeti lényegűnek bizonyul. „Az emberség láthatára prózaiává tisztul”, s arra a belátásra jut, hogy „a nemlét jobb a létnél” (64–65).

A két ideál együttes vállalása teszi Riedlet egy meglehetősen széles értelmiségi réteg képviselőjévé. De ez választja is egyben el a 80-as évek irodalmi értelmiségének ama képviselőitől, akik kívül álltak, mert kívül rekedtek vagy kívül maradtak a jól prosperáló dzsentri rendezte renden. S ez adja meg lelkeségének s magatartásának sajátos változatjellegét a Schopenhauerrel jelzett életérzésűek között. Hogy ő, aki folyvást világirodalomra hivatkozott, éppen Baudelaire és Nietzsche nevét nem vette ajkára kortársai közül, annak oka talán éppen itt rejlik. *1887-ben* Byront, Heinét, Leopardit, Musset hozta föl a kor „főirányának”, a pesszimizmusnak jelképalakjaiként. Olyanokat tehát, akik telve voltak ugyan fájdalommal és kétségbeeséssel, de baudelairei s nietzschei visszavonhatatlansággal még nem képviselték s nem vállalták a kor polgári kiábrándultságát, tragikus hangulatát. Őket még Gyulai is tisztelhetette; számukra még volt visszaút a Világrend kebelébe; tragikum-érzetük nem léttani.

A kérdés az, milyen művet s milyen tudományt lehetett e kettősség jegyében létrehozni?

II. AZ EGYSÉG SUGALMÁNAK ESZKÖZLŐI

Riedl maga is érezte szemlélete két góciának ellentmondását. Azzal kísérte meg hatását kiiktatni, hogy minduntalan hangoztatta, Arany, a mérték embere, a pesszimizmusban is, a Schopenhauer-féle életérzésben is mértéktartó. Nem a pesszimizmusnak, de még melancholiájának sem adja át magát annyira, hogy megfedkezne a nemzetszolgálatban összpontosuló erkölcs parancsáról, hogy megfedkezne a Gondviselésről. Ez azonban nem lehet feloldás, nyilvánvaló. Ha valóban Schopenhauer a század legnagyobb bölcselője, ha valóban a pesszimizmus a kor igazsághordozó vezériránya, akkor egy mélyen ellentétes fölfogás oldaláról vele szemben mérsékletet tanúsítani nem a nagyság jele. Schopenhauert sokfelől érheti gáncs méltán; azt azonban nem lehet szemére vetni, hogy a maga fölfogása logikájában következetlen lett volna. Az ember nem lehet bizonyos mértékig állapotos, vetette egy alkalommal

Marx szokott gúnyorossággal oda. Schopenhauer pesszimizmusát sem lehet a mérséklet tetszőleges fokáig vállalni. Vagy-vagyot követelő szemlélet.

Riedl azonban nem is gondolatilag oldotta fel az ellentétet, hanem művészileg, műfaja művészetével.

1. Egy közvetetés: Riedl és Taine viszonyáról

Műve műfaji elemcinek megvilágításához szükséges Tainehez való viszonyáról szólnunk. Kezdetől Taine tanítványának vallotta magát. Valójában inkább csak módszert és modort tanult tőle, mint szemléletet.

Előhangjában Aranyinak, „e rendkívüli szellemnek természetrajzát” ígéri. Jellegzetes tainei célkitűzés és megfogalmazás ez. S valóban: az angol irodalom történetében Taine adott néhány szép egyéniségrajzot is, pl. a Dr. Johnsonét. Gépies meghatározottságtana azonban csak egy szűkre korlátozott egyéniségrajznak kedvezett. Az egyéniség számára termék volt, nem pedig a hatásokat tudatosan magához hasonító, magát személyiséggé formáló önelvű létező. Statikus jellemképet festett s nem fejlődésrajzot. Csak eredete van nála az egyéniségnek, „természetrajza”, nem pedig emberi történelme. Az egyéniségre ható külső tényezőket mozaikszerűen sorakoztatta egymáshoz. Mozaikjait történeti, művelődéstörténeti képsorokból állította össze. Képsorai *életképszerűek*. A liberális romantikus történetbölcseletben finális teleológiát látott a pozitívizmus; a finális jelleggel azonban elvetette magát a célképzetet, a teleológiát is. Történetbölcseleti szintig emelkedő ábrázolást enélkül pedig nehéz adni. Szükségyszerűen maradt meg tehát Taine a kortörténeti tabló s az illusztratív, jellemfestő életkép szintjén.

Riedl követte mesterét. Jól érezte meg, hogy a milió-felfogás a francia gondolkodó leghasználhatóbb módszerelve. Magáévá téve Gyulai Arany-képét, nem sok lehetősége volt azonban a környezet-elmélet alapján indukció útján vezetni

le hőse jellemét. A jellemkép kész volt, ő csak igazolta. Hasonlóképp állt a dolog Riedl magyarságképével is. A századközéptől, a polgárosító liberalizmustól örökölte; környezet-szólamával csupán „korszerűsítette”, „tudományosította”. Kérdés, persze, maguk a francia mesterek is nem így jártak-e el. Végre is Taine „az angol jellemnek” a francia polgárban élő képét írta le, Renan pedig a zsidóságról kialakult karakterképletet bástyázta körül érveivel. A milió-clv Montesquieu óta tapinthatóan volt jelen az európai tudomány tudatában. Alkalmazására Riedl ösztönzést kaphatott Tainetól is, másoktól is. Nem is a forrás a fontos, hanem a szükséglet, amelyet általa kielégített. S ez szélesebb értelemben a népies-romantikus nemzet-jellemtan korszerűsítése volt, szűkebb értelemben pedig a Gyulai-féle Arany-kép igazolása. Ha tehát Taine gépies meghatározottságtanánál fogva maradt meg a statikus jellemkép s a jellemfestő életkép szintjén, Riedl azért is, mert a jellemkép, melyhez el kellett jutnia, már eleve adva volt. Ezért is mondtuk, hogy inkább módszert és modort tanult Tainetól, mint szemléletet.

2. Életképszerűség és axiómatikusság, stílkeverés és összehasonlítás

Eljárása az elbeszélés. Első fejezetében — amelynek címe: [Arany] Egyénisége —, lényegében hősnének teljes életrajzát elbeszéli úgy, hogy apró egyéniségfestő életképeket formál és fűz fonálra belőle. A többi fejezet lényegében ugyanezt teszi, csak hogy az életrajzi anyag bennük inkább színezőelem; helyette a művek keletkezéstörténetét, főleg pedig tartalmát alakítja át életképszerűvé. Hősük gyakran közvetlenül a költő, többször csak közvetetten; a művek hősei és a költő között többnyire lelki azonosságot tételez föl és sugall.

Az elbeszélte életrajzi részletek, keletkezéstörténetek és tartalmak élén rendszeresen egy-egy axiómaszerű tételt helyez el. Lélektaniak ezek vagy erkölcsiek s egyben létértelmezést is hordanak magukban.

„Nagyon érzékeny emberek rendszeren nem alkalmasak a cselekvésre” (23); „Nagyon érzékenynek és gyöngédnek lenni annyi, mint szerencsétlenné lenni” (24); „A magyar nép fő jellemvonása a józanság, a nyugodt értelmesség, mely néha közönyösségig süllyed” (18); „A magyar értelmessége mellett fölötte érzékeny is” (19); „Van a magyar népnek két erénye, mely egy nyugati népnél sincs ennyire kifejlődve: vendég- és hazaszeretete” (121) stb., stb.

Ezek a tételek a feldolgozott anyagot többnyire a rajzolt két embereszmény valamelyikének rendelik alá. Az előadásnak erősen intellektuális jelleget kölcsönöznek, szentenciózus, kinyilvánító hanghordozást. Az egység sugalmát keltik fel; csak ha egybe gyűjti őket, látja az olvasó kettősségüket. Többségük a mindent pszichológiává átformáló Taine tolla alól is kikerülhetett volna. Az intellektuálison belül így megkülönböztető pozitivistá színt is kölcsönöznek stíljának és magatartásának.

Műve egység-sugalmának másik eszközlője Riedl stíluskeverése. Életképei gyakran közelednek az anekdotához, de sohasem anekdoták. Még gyakrabban lépnek közel az érzelmes miniatűrhez, de egészen szentimentálisak sem lesznek soha. Egyiktől is, másiktól is stíluskeverése óvja meg. Stílusfelvevő és stíluskeverő készsége szinte páratlan. Előadásán gyakran üt át egy-egy nagy értékező vagy egy-egy irányzat ihletése, mégis alig egy-két részletét lehetne stílmásolásnak minősíteni. Keverése egyénivé alakítja valamennyit. Olyan vegyítés ez, melyet maga Arany a stíleremtés egyik lehetséges módjának mondott. Retorikusan emelkedett szövegbe köznap szókat ékel egészen az argóig. Reformkoriasan patetikusba klórizú természettudományost, szinte az affektáltságig. Népiest városias hasonlattal ellensúlyoz, impresszionisztikus, érzelmes leírást szkeptikus aforizmával, frivol kommentárral. Íme néhány példa.

„Petőfi és Arany a költészetet a népköltészetből ifjították meg. Mindkettejük legfogékonyabb életkorukat vidéken töltötte és ott nem szorulva a műköltészet vízvezetékének szivattyúira, a népdal üde forrásaiból ivott... A műköltészet rózsafáját a népköltészet

vadvirág tőkéjébe oltották” (36); „Mint a természettudós, ha különböző gáznemekkel telt üvegharangok alá helyez egy madarat, ismerve, hogy melyik légkörben hogy érzi . . .” (31); „Legelső helyen áll Arany női közt Toldi édesanyja . . . Hogy szeret takarítani, hogy tud főzni! Az embernek kedve támad felkerekedni, farsztó gyalogutat tenni, hogy kezét csókolhasson neki és — megebédelhessen nála.” (151); „Minden nagy költő olvasója lelkében oltárt emel, melyen a szép áldozati tüze lángol. Áhítatot és ihletet önt lelkünkbe, melyet a kétely istenétől, a tapasztalás meg eszményétől fosztott meg.” (295)

Néha köznapibb, olcsóbb hatásoktól sem tartózkodik. Arany Klárcsi-epizódjának előadását pl. így zárja le:

„,Késő van instálom’ szolt nagy zavarában Arany abban a meggyőződésben, hogy igen talpraesett kifogással élt. (Így jár a diák idealizmus a szubrett-realizmussal szemben.) Arany még hallhatta, hogyan csapta be maga után a szinpadi naiva mélyen megsértődve a sósbolt ajtaját, ő pedig, az élet naivja, künn maradt mélyebben megsértve . . .” (7).

Stílelemei közt négy uralkodik: a Gyulai-féle emelkedett ünnepiesség, Taine természettudományos modora, a szentimentális romantika meghatott érzelmessége, a Heine—Sainte-Beuve—Renan-féle irónia. E négy közül is az utóbbi kettő vezet. Egy-egy érzelmes gesztus, egy-egy szkeptikus fintor szinte minden bekezdésben akad. Közülük az utóbbi fokozza magatartásának, stílusának intellektuális benyomását, s fokozza magatartásának, munkájának egység-sugalmát is. Tisztelet és fölény, átélő odaadás és tudós tárgyiasság, szorongó vágyódás és sebzett kiábrándultság, élvező gyönyörködés és lehangolt kétkedés — ezeknek a magatartásfajtáknak mozaikját vetíti elénk stílkeverése. Ha axiomatikus nyitásai Taine-re utalnak, stílkeverése viszont a pozitivizmusnak impresszionisztikus elemével rokonítja; a tapasztalatot eleve alanyinak és pillanatnyinak tekintő Renanhoz, akit fölötte kedvelt is.

Egység-sugalmának további fontos eszköze elbeszélésének, életképeinek összehasonlító eleme. Voltaképp plutarchosi elemről kellene szólnunk. Mert Riedl komparatiztikája egészen önkényes. Majd esztétikai, majd lélektani, majd nyelvi, majd műfaji összevetéseket eszközöl. Mégpedig bármely

korból s bárkivel. Összevetéseinek történeti jogosultságát sohasem keresi. Az összevetés az ő kezében a fokozás eszköze. Hősét általa mintegy az egész magyar irodalomnak, sőt, a világirodalomnak is centrumába állítja. A fölhozott hivatkozás többnyire Arany egy-egy tulajdonságának megvilágító, kiemelő, növesztő háttérrel szolgált.

Az olvasóban összevetései azt a benyomást keltik, hogy egy nagyarányú sűrű hálójú rendszerezés szemlélője. S azt, hogy az, aki ezt a rendszerezést végzi, szakmája teljes ismeretét kezében tartja. Különösen fokozza ezt a benyomást az a távolító gesztus, hogy hősével szemben is (ha gyöngéden is) gyakran ironikus. Átéltétségének, elbeszélő eljárásának kitűnő érvényesülési alkalmat nyújt ez a plutarchosi vonás. Egy sor szép idegen verssel és vershangulattal díszíti föl szövegét, s dúsítja meg általa hőse életművét. Kitűnő példa erre az *Őszi harmat után* elbeszélése, majd recitálása hőse „bujdosásának” festése kapcsán. Amidőn Arany színészéletéről szól, akkor meg az elődök vándorútjaiból ad elő érzelmes miniatűrökben, apró életképekben, néhány nevezettest.

„Kisfaludy Károly, — így villantja elénk Csokonai és Petőfi históriája között a győri ifjúét, — mint ecsete után élő vándorfestő szeretetreméltó könnyelműséggel nyakába veszi 1812-ben Olaszországot és üres erszénnyel, de telt szívvel próbálgat — mint később Petőfi és Arany oly művészetben jeleskedni, melyhez nincs tehetsége. „Sötét vágyás hajtott ki a széles világba”, írja egy barátjának.” (11)

Telt szív és üres erszény, széles világ és szűk önismeret, szeretetreméltó könnyelműség és sötét kivágyódás: íme, egy csepp mutatóba az érzelmes iróniából s az ironikus érzelmességéből. Legszébb példát azonban nem ugyan iróniájára, hanem magára összehasonlító eljárására talán az a részlete mutatja, ahol különböző költők képzelőerejéről szól. Telt visszhangú átéléssel festi mint szabadul el, mint tombol és csillapodik meg Vörösmartynál romantikus szópompával és lírai gyöngédséggel a vihar dűhe (72—73). Ezek az összevetések szintén viselnek magukon pozitivisták színezetét. De inkább taineit

ismét: az emberek, az írók alaptulajdonságok hordozói és megtestesítői, s ez megbízhatóbb szembesítési alap számára minden történetiségnél.

3. Jellemrajz és műelemzés

Taine megszállottja volt az elemzés követelményének. S Riedl könyvében hűségesen visszhangozta követelményét. De mint Taine, ő is lélektani s egyéniség-elemzést adott első-sorban. A 18. század klasszicista átlagkritikája főleg a műre tekintett; szerzőjére alig. A liberális romantika a szerző lélektanának s műve esztétikájának együttes vizsgálatát igyekezett megteremteni. Nemcsak egyéniség-tisztelete, nemcsak lélektani érdeklődése folytán s nem is csak azért, mert a művet személyiségformáló, történeti cselekvésként fogta föl. A világ bonyolultabb lett, s az ellentmondások megragadása s megértése több sikerrel biztatott az egyén sorsában, lélektanában mint általános esztétikai, filozófiai, etikai (stb.) síkon. Végül azonban az egyéniség rajza szinte kiszorította a művet. Macaulay nyíltan be is vallotta, hogy nem érdeklik különösebben a művek, s nem is igen ért hozzájuk. Azt az egységet és egyensúlyt, amelyet Goethénak s néhány kortársának sikerült elérnie, hiába keressük a 30-as, 40-es évek értekezőinél. A pozitivisták kezén aztán a mű nemcsak hogy mellékessé szorult vissza, hanem szerzője lélekrajzának dokumentumává fokozódott le. Tainenél is, Riedlnél is. Riedl ebben követte legszorosabban választott mesterét. De a hazai, a saját szükséglet itt is nyilvánvaló: a fölidézett egyéniség, az elbeszél élet síkján lehetett leginkább megvalósítani a Gyulai-féle embereszménynek s a Riedl-féle életérzésnek a teória, a logika síkján meg nem teremthető egységét.

Műelemzései tekintélyes részükben nem esztétikai, hanem lélektani célúak. Többnyire tartalmakat ad elő valamely lélektani mozzanatot kiemelő hangsúlyokkal és kommentárokkal. A walesi bárdokat például az egyik „magyar alaptulajdonság”, a szabadságszeretet illusztrációjaként így mutatja be:

„Edward angol hódítót a leigázott walesi tartomány bárdjai büszkén és merészen átokkal sujtják. A király dühében máglyára hurcoltatja mind az ötszázat: danolva szállnak a lángsírba és egy se bírja mondani, hogy: Éljen Eduard! De az ének hatalma nem engedi többé nyugodni a zsarnokot; testőreinek lándzsáin keresztül, záros vasajton át, kürtöt, dobot túlbúgva hatol a vértanúk dala megrázó fenségében az álmatlan királyhoz” (63).

Az epikus és félepusikus művek hasonlíthatatlan előnyben részesültek így a líraiakkal szemben. Könyvének háromszáz lapjából mindössze hat-nyolcat szánt Arany lírájára. S ezeken is elsősorban az életrajzi vonatkozású, az allegorikus magvú és történesű, az elbeszélhető darabokról szolt (pl. *Télben*, *A rab gólya*, *Ősszel*). Azaz még a negatív taine-i vonás, a mű művészsége iránti érdektelenség is Gyulai felfogását erősítette nála. Gyulaiét, aki a lírikus Arany iránt alig volt érzékeny, s epikusságában vélte Aranyt a nemzeti génusz megtestesítőjének.

Egyszóval: a Tainetől vett modor és módszer kitűnően szolgálta könyve egységének sugalmát, de tárgyának felfogását, megítélését nem Taine elmélete határozta meg. S a Gyulain túllépő esztétikai-irodalomtörténeti megfigyelései sem a Taine — hanem inkább a Scherer-féle pozitivizmus módszer-elvéhez kapcsolódnak; midőn azt vizsgálja, mit örökölt a költő elődeitől, mit tanult a maga korától, s mit adott a saját élményvilágából. Poétikai megfigyelései ilyenkor kitűnőek, máig revelálóak. De többnyire részletmegfigyelések, és nem illeszkednek egy egységes értelmezés funkcionális rendjébe.

4. Az Arany-irodalom és Riedl; a közönség és Riedl

Riedl könyvével az Arany-kutatás többnyire tartózkodó volt. A konzervatív oldal biztosabb alapnak tekintette Gyulai emlékbeszédét. Az új áramlatok képviselői meg viszont sokkal messzebb tartották szükségesnek Gyulai felfogásától eltávolodni. Hogy Riedl sokkal mélyebben érzékelt a kötelesség-

vállaló Arany és a kétségbeesés meredélyeit járó Arany belső feszültségét, azt elismerték: ám művéből éppen azt hiányolták, hogy sem e feszültség összetevőit, sem következményeit nem elemezte bátran és elégségesen. Főleg a totális bizonytalanságban élő ember lelkeségét nem látták föltárva Riedlnél.

Mivel azonban maguk is erősen pszichológikus szemléletűek voltak, e lelkeség művészi velejáróinak hiányát ők sem érzékelték kellőképp Riedl könyvében. Márpedig Riedl könyvének ez a döntő hiánya; hiányzik belőle a művekbe foglalt tudatrétegek jelenségeinek szembesítése és megfeleltetése. Lélektan és poétika, poétika és esztétika, esztétika és filozófia, filozófia és etika, etika és történetfilozófia, történetfilozófia és szociológia: ezeken és a hozzájuk hasonló szembesítéseken és láncokon nem vitte keresztül sem a műveket, sem a fogalomkincset, melyekkel a műveket meg kívánta ragadni. Támadás azonban nem érte; tisztelgő gesztussal inkább kitértek, inkább elmentek mellette. Mint Fenyő Miksa cikke tanúsítja, megéreztek: legalább annyira önmegnyilvánítás szemszögéből kell ezt a könyvet nézni, mint amennyire a tudományos tárgyias-ságéból. Egy-egy „érzékeny megfigyelésért”, „finom észrevételért”, „találó megjegyzésért” dicsérték mindkét oldalról.

A művelt közönség azonban szinte máig hűséges maradt hozzá. Riedl modernebb eszközeivel Gyulai Arany-képét, a birtokosi rend, a polgárosító nemesi liberalizmus Arany-képét igazolta. S vele igazolta ennek az ideológiának irodalomfelfogását, író-, ember-, és nemzet-eszményét is. Ez utolsó mozzanata különösen fontos; hiszen korszakunkig az a magyarságkép élt az értelmiség nagy részének tudatában, amelyet a nemesi liberalizmus s a dzsentri patriarchalizmus alakított ki. Különösen a hivatalnok értelmiségre, például pedagógusokra áll ez. S ennek a rétegnek a jelentősége egy agrártöbbségű társadalomban szerfölött nagy.

De igazolta Riedl könyve annak a polgári értelmiségnek magatartását is, amely bár rossz közérzettel, szorongó életérzéssel, de beilleszkedett ebbe a rendbe. Rajza az érzékeny ember szükségszerű szerencsétlenségéről és vitathatatlan érté-

kéről fölmentette és fölmagasztosította e réteg megadó, nem tevékenyen ellenzéki, de magát határozottan elkülönítő magatartását. S fejlődésük archaizmusa következtében az értelmiség egy igen jelentős rétegének volt ez a magatartása, lényegében 1945-ig. Egyetlen példát említsünk erre: e réteg legkitűnőbbjét, Babitsét. Irodalomtörténetében csupán egyetlen filozófust tárgyalt részletesen: Schopenhauert. S nemcsak részletesen, hanem mély egyetértéssel is. S ami fontosabb: számtalan, az önmegnyilvánítás szempontjából különösen jelentős fejezetében kerülnek elő itt elmondott általános értelmű, életértelmező megállapításai: a Sophokles-, a Szent Ágoston-, a Calderon-, a Goethe- (stb.) fejezetekben. A Goethe- és Arany-eszmény hódolója életérzését, úgy látszik, nagyon is rokonnak érezhette a frankfurti bölcselőével, vagy azzal, amit az ő nevével szokás jelölni.

Az igazán fontos azonban e két magatartásnak nem egymás mellé állítása, hanem ötvöző, kiegyenlítő *egymásbaolvasztása* volt. A magyar értelmiség nem ellenzéki részének az 50-es évek óta legfőbb gondolati törekvése a különböző gondolati irányok „egyezménye”, „súlyegyene”, „harmonisztikája”, ötvözése volt. Az esszé, főleg az (eszményi) egyéniséget bemutató esszé, amely ettől az időtől lett irodalmunkban népszerű, ennek az egyezménynek, ennek a súlyegyennek, ennek a harmonisztikának volt egyik fő eszköze.

Volt, lehetett e rétegéhez közvetlenül kötött mellett egy általánosabb eszmei indoka is egyeztető törekvése népszerűségének. A felvilágosodott deizmus bukása óta, a romantika óta egymás ellen ható szemléletek feszültségében élt a polgári Európa. Ezt a feszültséget a magyar közönség, sőt, többségében a magyar irodalom is csak az ötvenes évektől, főleg pedig ebben a századvégi szakaszban érzékelte. Megszabadulni tőle természetes törekvése volt a kornak. Megszabadulni tőle pedig egyik vagy másik szemléletnek teljessé telítésén s kizárólagosként való vállalásán át vezetett az út. S Gyulai szemlélete éppúgy egy teljessé telített szemlélet volt, mint ahogy az volt Schopenhaueré is. Riedl esszéstilja, egyebek közt, azért is jól

vághatott egybe a közönség ízlésével, mert nem összeférhetlenségüket hozta előtérbe, hanem egyszerre-vállalhatóságukat sugalmazta. Aranyt, ill. rajta át önmagát olvasója adott lélekállapotának megfelelően érezhette egyszer bevégzett pesszimistának, másszor a Világrend föltétlen hívójének.

Ezzel azonban népszerűségének második okcsoportjához jutottunk. Mert az egyeztető ötvözés legfőbb eszköze Riedlnél is, mint elődeinél és utódainál az esszé szépirodalmias eleme volt. Ez a szépirodalmiasság nála az egyéniségjellemezés életképszerű elemében összpontosul. A bizalmasan bensőséges, a gyöngéden ironikus, a lelkesen érzelmes életképszerű elem Petőfitől Jókain át Mikszáthig (és tovább) a magyar elbeszélés egyik fő jelleghatározója volt. Helyet engedett a szerző személyes lírai jelenlétének, sőt, előtérbe is állította azt. A milió hangsúlyával s az axiomatikus mozzanattal ez az életképszerű elem intellektuális, s ezen belül pozitivistá színezetet nyert. Azok ízlését is kielégítette, akik a századközép életképszerű elemét már avultnak érezték.

De mint kedveltsége ideológiai—szociológiai okcsoportjának, lehetett egy általánosabb vonatkozása a műfajnak is. Az olvasó hamar megérzi, hogy a tárgyias rajz egyszerre személyes vallomás is. Arany egyéniségének bemutatása mögött kirajzolódik bemutatójéé is. Riedl könyve, utaltunk rá, *a* könyv, *a* biblosz, melybe szerzőjének embereszménye éppúgy belé van foglalva mint értékrendszere, létszemlélete és élethangulata. Oly tulajdonságok, melyek mindenkor vonzóvá tesznek egy könyvet az irodalomszerető olvasó számára.

Könyvének népszerűsége mégis — nem kell hozzá jóstehetség — erősen csökkenhet hamarosan. Fordítani sohasem lehetett: nemzeti önjellemzése csak mosolyt vagy unalmat hívhatott volna a külföldi olvasó arcára. Amit a magyarság megkülönböztető értékes vonásaiként felsorol, aminek megtestesítőjéül tekinti hőstét, azt minden nemzet fia hasonlóképpen felsorolhatná jótulajdonságai között; nincs jellemképének reális megkülönböztető ereje. S ez a nemzetjellemtan immár nemcsak a külföldiek nyelvére, de a felnövő hazai nemzedékek gondolkodására is egyre inkább lefordíthatatlan.

5. Kitekintés az Arany-könyvből a pálya egészére

Riedl, úgy látszik, vágyott megismételni esszé sikerét. Előbb egy Madách, majd egy Pctófi-esszét vett tervbe. Az előbbi vázlatos torzó maradt, az utóbbi, melyen hosszú évekig, lényegében haláláig dolgozott, talán legsikerületlenebb műve. Belőlük hiányzott személyes jelenléte, ezek nem voltak tárgyiasságuk mellett egyben önmegnyilvánításának eszközei is; műfajuk nem töltött be ötvöző, az egyéniség egységébe fogó funkciót. Nem volt személyes szükségletű ideájuk. A két vázolt magatartás egyeztetése az Arany-könyvben, ha kifejtett, ha gondolatilag végig vitt eszme nem volt is, a személyes érdekelttségű idea jelenlétét, dominanciáját mindenképp sugallta. Ilyen eszme híján ezekben Taine elméletét igyekezett következetesen keresztülvinni. Az eredmény többnyire sivár illusztráció lett. S még ha a race képletét reálisabban rajzolta volna is föl, mint amennyire a nemzetjellemtan öröksége ezt megengedte, akkor is kérdéses lett volna eredménye. Hisz utaltunk rá, Taine angol irodalomtörténete is ott igazán jó, ahol mintegy megfelelkezik saját elméletéről. Negyedik esszévallalkozása, *A magyar irodalom fő irányai* sokat magasztalt írás. Valójában gondolati mag nélküli, dekoratív korfestés, az angol és német művelődéstörténeti iskola, kivált Buckhardt modorában és rekonstrukciós eszközeivel. Egy magyar meserenezánsz Mátyás udvarában, melyhez hasonlót még a Mediciek sem produkáltak az Arno partjain. Amit Ábel Jenő és társai szorgos filológiai munkával felszínre hoztak, azt foglalta a millenniumi nemzeti igényeknek megfelelően csillogó képbe. Hogy a nemzeti múlt ily túlzó fölmagasztalása a Habsburgbirodalom civilizáló jelszava ellen is irányult, valószínű. Tudományos erényein, tudománytörténeti jelentőségén ez azonban semmit sem emel.

Riedl irodalomtörténeti, tudománytörténeti jelentőségét Arany könyve mellett nem is ezek az esszék, hanem azok a kiváló tanulmányok határozzák meg, melyek egy-egy hazai irodalomtörténeti problémát kultúrhistoriai oldalról világított-

tak meg. A művelődéstörténeti iskola sokrétű, alapos tanulási sága egyesült ezekben a Scherer-iskola ténytisztelő logikájával. Thaly-cikke, a ballada-hamisítás fölfedése a koronája e tanulmányainak. S kérdés, a nemzeti tudatformálás tekintetében is nem ezek voltak-e a leghasznosabbak a sovén, önámító közgondolkodás számára? Leghevesebb ellenkezést e közgondolkodásból, mindenesetre, a Szekfű-féle Rákóczi-botrányban elfoglalt igen pozitív álláspontja váltotta ki.

Jelentőségét azonban mindenekelőtt tanári működése kölcsönözte. Azok a megjegyzései, amelyek a hivatalostól eltérő, szabad és bátor, hierarchia-ellenes és demokrata gondolkodásra serkentettek, Arany könyvében többnyire mellékmondatokká szorultak le. Előadásaiban és szemináriumain viszont, tanítványainak főnmaradt jegyzetei szerint, rendszeren ezek vitték a fő szót. Komjáthyról, Vajdáról, Reviczkyről, majd Adyról ő beszélt elsőnek az egyetemen. S ha tudományos külföldi olvasmányainak summáját nem bírta is saját rendszerré olvasztva átadni, képzelet-gyűjtő elemüket többnyire közvetíteni tudta.

Helyét e századharom három legjelentősebb irodalmárának, Péterfynek, Heinrichnek és Beöthynek háromszögében középen lehet kijelölni. Volt benne sok Péterfy sorsérzékenységből és esztétikai éhségből, de hiányzott belőle az ő ítéleti biztonsága, történeti távlatossága, gondolati fölénye. Volt benne Heinrich általános kíváncsiságából is, részlet- és ténybecsülő érdeklődéséből is, de hiányzott belőle Heinrich program-kijelölő határozottsága, körülményeket fölmérő okossága, kivitelező szilárdsága. Volt benne Beöthy közösség-igényéből is és közönségvágyából is, de hiányzott belőle ennek világos osztálytudatos célratörése, széleshálójú ismerethasznosítása.

Péterfy szembeállt a nemzetjellemtan béklyózó örökségével, az egyetemes emberi fejlődés hegelies fölfogása oldaláról. Szembefordulását azonban bénító magányával kellett megfizetnie. Heinrich nem szállt vele szembe, de nem is törődött vele; mintegy kitért előle; lehetőségeit ez a kitérés azonban oly szűkre korlátozta a magyar közgondolkodásban, hogy

nagyátváltatú kezdeti útját, a hettneri—brandesi evolúciós művelődéstörténeti—szociologikus utat nem folytathatta; a schereri filologizmussal, s a schereri komparatizmussal váltotta föl. Toldyval s Sziládyval együtt így is neki köszön legtöbbit a magyar irodalomtörténetírás a szövegfeltárás és a szöveg-megőrzés területén is meg a tárgytörténetén is, s a művelődéstörténeti elhelyezésén is. Beöthy, a kiválóan tehetséges Beöthy egész pályáját a nemesi, nemzetjellemtan igazolása jegyében alkotta meg. S ezáltal alkotta meg a legnagyobb közönség-sikerű és közéleti sikerű magyar tudós pályák egyikét.

Péterfy úgyszólván semmiféle réteget sem képviselt. Szét-szórt magánosokat, akik kívül maradtak a dzscentri rend gondolkodásmódján és hierarchiáján. Barátainak többsége nyilván ezért került ki a zsidó kispolgári értelmiség köréből. Heinrich azt a kispolgári lateiner réteget képviselte, mely tudomásul vette a dzscentri rend hierarchiáját, de kölcsönös méltánylást tételezett fel; a maga műveltség-közlő, humanizáló, társadalmasító szerepét nélkülözhetetlennek tudta, s jegyében bele-szólási jogot várt el. Ez a réteg, mely a reformkor honorácior rétegének utóda volt, egyre vékonyodott. Nagyobb része a dzscentri szellemiséghez alkalmazkodó ún. úri középosztály felé áramlott át, hasonlíthatatlanul kisebb része viszont a radikalizálódó szabadfoglalkozásúak felé. Beöthy rétegapcsolata volt a legvilágosabb s a legszilárdabb: a nemesi tudatú értelmiséghez, az értelmiségi tudatszintű birtokossághoz kapcsolódott mindvégig. Riedl rétegapcsolódása szociálisan is, művelődéstörténeti tekintetben is nehezebben határozható meg. Ahhoz a bizonytalan határú, erősen változó létszámú réteghez kapcsolódott, mely a nacionalista dzscentriszellemiség és a nyugati liberális demokrata mentalitás vonzása között ingadozott. Arany könyve esetében a rétegapcsolódáson belül, sőt azon felül igen fontos vonzásában a típus- és életkori elem. Esztétikai érzékenységgű, melancholikus érzelmességgű fiatalok rendszeren éppúgy átmennek varázskörén, mint Reviczkyén vagy Gárdonyián. Szemléleti alapelveinek elavulása ellenére is vonzza őket szemléleti személyessége, lélektani

részletmegfigyeléseinek gazdagsága, kétkedő hangulatisága, érzelmes axiomatikussága, bensőséges lelkesége és gyöngérsége, ironikus stílkeverése, diszkrét életképszerűsége. Reviczky testvére mindebben Riedl. Tétélei, akárcsak az értekező Reviczkyéi, gondolat előtti tétélek, nem gondolat utániak; fölkapott eszmék, nem gondolatösszegzések. Hangulatok frapírozó megfogalmazásai, a végiggondolás, a szembesítés, a lényegre csökkentés képessége, elvégzése nélkül. A fiatal embert, aki gomolygó érzelmeit gondolatnak nézi, aki asszociációi szünetlen áradását eszmebőségnek véli, aki dagályos lélektani közhelyeit filozófiának hiszi, még sarkalják, még ösztönzik. Riedl is, mint Reviczky, serkentő előiskola annak aki hamar túljut rajta. Hogy utódai, hogy a magyar irodalmi értekezés gyakran nem jutott túl rajta, hogy megmaradt ennél az egyéniség-rajzoló s hangulatkifejező esszénél, annak nyilván nem csak a műfaj vonzása, nem csak a könnyebb út keresése volt az oka, hanem mindennek előtt az, hogy a Riedl művére jellemző társadalmi-szellemi helyzet történelmünkbe anakronisztikusan sokáig fönmaradt.